

בין מדינה לחינוך*

יורם הרפז

מטרת ההרצאה היא להציע ניתוח ראשוני מאוד של היחסים בין המדינה לחינוך, לבקר אותם ולהציע להם חלופה. ניסיונות לנתח את היחסים בין המדינה לחינוך מנקודות המבט של הדיסציפלינות השונות – היסטוריה, סוציולוגיה, מדע המדינה ועוד – נעשו ונעשים כל הזמן. אני אנסה לנתח אותם מנקודת מבטו של החינוך. אטען שהיחסים השוררים בין המדינה לחינוך אינם מועילים לחינוך וגם לא למדינה, ואציע למדינה ולחינוך לנסות לכוון זוגיות בריאה יותר ביניהם.

אלה התזות שאותן אפתח בהמשך:

1. האינטרס המכוון של המדינה הוא כוח; רצון לעוצמה הוא הדחף המכוון של מדינות. לכוחה של המדינה יש היבטים שונים, ביניהם רמת החיים, הלכידות הלאומית וכוח ההתרעה שלה כלפי חוץ, כלפי מדינות אחרות.
2. לחינוך יש שלושה אינטרסים המכוונים שלושה "חינוכים" שונים: לחברת את הצעירים – להקנות להם ידע מועיל להשתלבות בחברה; לתרבת את הצעירים – לעצב את אופיים ברוח הערכים והאמיתות של התרבות המועדפת; ולייחד את הצעירים – לאפשר לכל אחד מהם לממש את אישיותו הייחודית. בלשונו של צבי לם חינוך כסוציאליזציה, חינוך כאקולטורציה וחינוך כאינדיבידואציה.
3. המדינה בחתירתה לכוח מכוונת יחסים מלאים עם החינוך כסוציאליזציה ויחסים חלקיים עם החינוך כאקולטורציה. היא זקוקה לחינוך כסוציאליזציה בעיקר לשם חיזוק רמת החיים של אזרחיה, ולחלק מסוים של החינוך כאקולטורציה לשם חיזוק הלכידות הלאומית שלהם.
4. היחסים הללו שבין המדינה לחינוך אינם תקינים משום שהמדינה כופה על החינוך את האינטרס הכוחני שלה ומנצלת אותו לצרכיה. החינוך נכנע לא רק בגלל כוחה העודף של המדינה – המממנת ומנהלת אותו – אלא גם מתוך חולשה פנימית. בסופו של דבר היחסים הללו גם אינם מועילים למדינה וניצחונה מביס את עצמו.
5. יחסים תקינים בין המדינה לחינוך הם יחסים שבהם שלושת האינטרסים של החינוך באים לידי ביטוי בהתאם להגיונם הפדגוגי.

1. **האינטרס המכוון של המדינה הוא כוח:** האינטרס המכוון מדינות הוא חתירה לעוצמה. עוצמה של מדינה היא תופעה מורכבת. בקירוב ראשון אפשר לחלק אותה לשלוש עוצמות קשורות: רמת חיים, לכידות והרתעה. לרמת החיים של המדינה, או של אזרחיה, יש היבטים שונים הנמדדים על ידי מדדים מתאימים: כלכלה, תשתיות, בריאות, רווחה וכדומה – כל תחום נמדד על ידי מדדים מוסכמים. לחינוך יש מעמד מיוחד במכלול הזה, שכן הוא אינו היבט של רמת חיים אלא השקעה ברמת חיים: ככל

* הרצאה בכנס בבית ברל "חינוך ופוליטיקה", 23.3.2011.

שהחינוך יהיה טוב יותר, רמת החיים תעלה. מדדי החינוך העיקריים הם מבחנים לאומיים ובינלאומיים.

עוצמת הלכידות הלאומית קשה יותר למדידה. יש לה ממד דמיוני (אומה היא כזכור "קהילה מדומיינת") המתבטא בהפנמה של הנרטיב הלאומי, וממד מציאותי המתבטא בקרבה הממשית בין האזרחים – הקרבה הגזעית, המעמדית, הדתית, התרבותית וכו'. אצלנו, הממד העליון של הלכידות הלאומית, או לכל הפחות המתקשר ביותר, הוא הנכונות לתרום לסוג העוצמה השלישי – העוצמה כלפי חוץ, העוצמה הביטחונית. כלומר, מדד ההתגייסות לצבא, ובמיוחד ליחידות הקרביות שלו, מעיד על דרגת "החוסן הלאומי".

הסוג השלישי של העוצמה המדינית – ההרתעה הצבאית – נדרש כל עוד מלחמה נחשבת כאמצעי לגיטימי לפתרון בעיות בין מדינות. באזורים אחדים העוצמה הזאת נדרשת פחות, ובאזורים אחרים – כמו באזור שלנו – היא נדרשת יותר.

הגורם המכריע בעוצמתן של מדינות, הגורם לעוצמה הפוליטית על כל היבטיה כמעט, הוא הגורם הכלכלי. כלכלה חזקה היא תנאי הכרחי (אם כי לא מספיק) לרמת חיים ולהרתעה. היא תורמת גם ללכידות הלאומית וחברתית. היא גם תנאי הכרחי למשטר דמוקרטי: הכנסה שנתית לנפש של 6500 דולר היא הסף הכלכלי להתבססותה של דמוקרטיה.

בתחום הכלכלי מתחוללות בעשורים האחרונים שתי מהפכות קשורות: גלובליזציה וכלכלת הידע. הגלובליזציה – תנועה מהירה וחוצת גבולות של הון, מידע, סחורות ואנשים – החלישה את המסגרות המדיניות ויצרה שוק עולמי שבו כל מדינה נלחמת על הנישה שלה; כלכלת הידע – כלכלה שבה הידע הוא חומר הגלם, האנרגיה והתוצר של התעשייה – יצרה כלכלה בעלת מאפיינים מיוחדים ומעמד חדש של עובדים. שתי התופעות הללו – כלכלת הידע והגלובליזציה – שינו והאיצו את התחרות הכלכלית בין מדינות והגבירו את לחצה של המערכת הכלכלית על מערכות החיים של המדינה, בניהן מערכת החינוך.

2. לחינוך יש שלושה אינטרסים: מהו האינטרס של החינוך? האם לחינוך יש אינטרס מכונן? האינטרס של הבריאות, למשל, הוא מניעת מחלות או ריפוי שלהן. האם גם לחינוך יש אינטרס מובהק כזה הנובע מעצם מושגו? נראה שלא. לחינוך אין אינטרס מהותי אחד שאותו ניתן לגזור מהמושג "חינוך".

כאשר מסתכלים על השיח והעשייה החינוכיים אפשר לזהות שם לפחות שלושה "חינוכים" שונים המכוננים על ידי אינטרסים שונים. הוגי חינוך שונים – לוהרנס קוהלברג ורושלה מאייר, ג'ונס סולטיס וגרי פנסטרמאכר, ישראל שפיר, קירן איגן, צבי לם ואחרים – כינו אותם בשמות שונים. אם נלך בעקבות המושגים של לם, אז ישנם חינוך כסוציאליזציה, חינוך כאקולטורציה וחינוך כאינדיבידואליזציה, או בעברית – חינוך כחברות, חינוך כתרבות וחינוך כייחוד.

האינטרס המכונן את החינוך כסוציאליזציה הוא לסגל את התלמידים לחברה באמצעות הקניית ידע, מיומנויות, הרגלים והתנהגויות שסייעו להם להשתלב בחברה ולהצליח בה; האינטרס המכונן של החינוך כאקולטורציה הוא לעצב את דפוסי החשיבה, תכונות האופי והעמדות של התלמידים לאור הערכים והאמיתות של התרבות המועדפת; האינטרס המכונן של החינוך כאינדיבידואליזציה הוא לאפשר לכל תלמיד למצוא ולהמציא את אישיותו הייחודית, לממש את עצמו.

החינוך על פי השקפה זו – שהיא ספק אמפירית ספק אנליטית – הוא משרתם של שלושה אדונים – החברה, התרבות והיחיד. אין חינוך אחד אלא שלושה; כל אחד הוא פרדיגמה הנותנת פרשנות משלה למושגי היסוד של החינוך – "הבוגר הרצוי", "הישגים מבוקשים", "תכנית לימודים ראויה", "מורה טוב", "למידה משמעותית", "משמעת" וכו'. לצורך המחשה, חשבו על בית ספר מקצועי כסוציאליזציה; על ישיבה תיכונית כאקולטורציה ועל בית ספר דמוקרטי כאינדיבידואציה. בית הספר הרגיל שבו לומדת רוב אוכלוסיית התלמידים הוא מוסד אקלקטי עם דומיננטה של סוציאליזציה. נדבר עליו בהמשך.

3. **יחסי המדינה עם החינוך:** אל המכרז שבמבצעת המדינה ניגשים אפוא שלושה מועמדים, שלושה "חינוכים". אך זהו מכרז תפור, שכן המדינה, החותרת ליתר עוצמה, מוטיב בבירור לטובת החינוך כסוציאליזציה. את שתי הפרדיגמות החלופיות של החינוך היא דוחקת לשולי החינוך.

יש לציין ששתי הפרדיגמות הללו – האקולטורציה והאינדיבידואציה – הן פרדיגמות פדגוגיות עוינות; המטרות ואמצעים החינוכיים שלהם סותרים, אך יש להן גם בסיס משותף: שתיהן עושות חינוך לא אינסטרומנטלי, חינוך שיעדיו אינם נגזרים מהאינטרס הכוחני של המדינה. יש להן, במידה מסוימת, פוטנציאל חתרני, שכן הן מחנכות גם לערכים כגון חשיבה ביקורתית ואוטונומיה אישית, שאינם נוחים למדינה ואף מסכנים אותה. אך במקום ששני ה"חינוכים" החתרניים האלה יחתרו תחת המדינה והחינוך הסוציאליזטורי שלה, המדינה חותרת תחתיהם ומנטרלת אותם.

מדוע? כיצד קרה שהחינוך כסוציאליזציה השתלט על השיח והעשייה החינוכיים? מדוע שתי פרדיגמות חינוכיות מרכזיות כל כך ועתירות מסורת ומחשבה, ויתרו על הזירה לטובת החינוך הפוליטי-אינסטרומנטלי?

לפני שאנסה לענות על השאלה הזו, אמחיש קצת את השתלטות השיח הסוציאליזטורי-אקונומי על החינוך.

הנה לדוגמה ספר גיזאל קליין, עד לא מכבר המנהל הידוע והפעלתן של מערכת החינוך של ניורק (הגדולה מזו של מדינת ישראל), אמר שהוא הספר שמנחה אותו וצריך להנחות את כל מערכות החינוך המתקדמות בעולם. הספר נכתב על ידי שני פרופסורים... ניחשתם... לכלכלה, קלאודיה גולדין ולורנס כץ (Goldin & Katz), והוא נקרא "המרוץ בין החינוך לטכנולוגיה" (*The Race Between Education and Technology*, Harvard Press, 2008). זהו ספר מלומד ועתיר טבלאות וגרפים המוכיח שיש קשר סיבתי חד-משמעי בין השקעה בחינוך לצמיחה כלכלית. ייתכן שהספר צודק (בהמשך אטיל בכך ספק), אך מה שמעניין בו היא הנחת היסוד שלו: מטרת החינוך היא לחזק את הכלכלה של המדינה. ההנחה הזו, כדרכן של הנחות יסוד, אינה מנוסחת ואינה מנומקת; המחברים אינם מעלים כלל בדעתם שלחינוך עשויות להיות מטרות נוספות.

מטרת החינוך, וזה מובן מאליו, היא פיתוח "הון אנושי" עבור הכלכלה (Its economy "stupid!". את הטענה הזו אין צורך להוכיח; צריך רק להוכיח שהחינוך אכן עושה זאת.

הנה קטע אופייני מהספר:

"בסוף המאה ה-20 כמעט כל המדינות גילו את מה שאמריקה ידעה מזמן, מאז תחילת המאה: ההון האנושי (human capital) המגולם בעם הוא הגורם היסודי ביותר לעושרם של העמים. תשומות אחרות כמו משאבים טבעיים והון פיננסי ניתנים לרכישה במחירים מקובלים בשווקים הגלובליים, אך יעילות של כוח העבודה ניתנת רק בקושי לרכישה. החינוך הוא זה שעושה את כוח העבודה ליעיל יותר, ויותר מכך – הופך אותו זמין לשינוי ולקליטה של טכנולוגיות חדשות. ליחידים יוצאי דופן החינוך אף מאפשר להמציא טכנולוגיות חדשות.

"המאה של ההון האנושי הפכה לימאה של אמריקה". ארצות הברית הפכה לאומה המתקדמת ביותר בעולם. האם היחס בין התקדמות החינוך להתקדמות הכלכלית-טכנולוגית הוא צירוף מקרים או שהוא יחס סיבתי? הראנו שההתקדמות בחינוך במאה ה-20 אחראית ל-15 אחוזים בעלייה בפריון העבודה. החינוך מגדיל באופן ישיר את הפריון של כוח העבודה. מכאן שהיחס בין 'המאה של ההון האנושי' והמאה של אמריקה אינו מקרי. העובדה שכמעט כל המדינות הולכות בעקבות אמריקה ומשקיעות משאבים רבים בחינוך העמים שלהן מעידה עד כמה ההון האנושי היה לגורם המכריע במאה ה-20 ויהיה לגורם מכריע עוד יותר במאה ה-21".

המאה האחרונה היתה "מהמאה של אמריקה" כי היא היתה המאה של "ההון אנושי". ההון האנושי מיוצר על ידי החינוך. המאה האחרונה היתה אפוא המאה של החינוך, וכך צריכה להיות, עוד ביתר עוצמה, המאה הבאה. מטרת החינוך, על פי שני הכלכלנים מהרוורד ועל פי "השכל הישר" (שהוא בדרך כלל עקום) של ימינו, היא להפוך את התלמידים ל"הון אנושי" – לכוח עבודה יעיל ומיומן.

אין פלא שהמושג "מיומנויות" (skills) הוא המושג הרווח ביותר בשיח החינוכי העכשווי, ו"הטרנד" החינוכי החזק ביותר בימינו נקרא "מיומנויות המאה ה-21". "הטרנד" הזה דוחס את מטרות החינוך לסדרה של מיומנויות שהתלמידים יזדקקו להן בעתיד כדי לשמש עובדים יעילים בכלכלת הידע הגלובלית. הנה לדוגמא כמה מיומנויות כאלה שמקדמי "הטרנד" מדברים בשבחן:

קודם כל, איך לא, **מיומנויות מחשב** או ICT Literacy:

- שליטה במגוון של סוגי חומרה (מחשב וציוד היקפי);
- שליטה במערכות הפעלה ובמגוון רחב של תכנות;
- שליטה באינטרנט ובמנועי החיפוש;
- יכולת לזהות כלים דיגיטליים מתאימים למטרות מוגדרות.

מיומנויות מידע

- זיהוי הצורך במידע;
- פיתוח אסטרטגיות לחיפוש מידע;
- יכולת להעריך את טיבו של המידע;

- עיבוד המידע והתאמתו למטלה נתונה ;
- הסקת מסקנות ממידע ;
- הצגת מידע באופן תכליתי ובהיר.

מיומנויות חשיבה

- מיומנויות של חשיבה ביקורתית ;
- מיומנויות של חשיבה יצירתית ;
- מיומנויות של חשיבה היסקית ;
- מיומנויות של חשיבה מערכתית ;
- מיומנויות של קבלת החלטה ;
- מיומנויות של פתרון בעיה.

מיומנויות שיתוף

- יכולת להשתתף בקבוצות חשיבה וביצוע מקוונות וממשיות ;
- יכולת לתרום לדיון ולעשייה צוותית ;
- יכולת לקדם תרבות של שיח ולקבל משוב בצורה בונה ;
- יכולת ללמוד מאחרים ;
- יכולת להנהיג – לתת דוגמא, לקחת אחריות, לסמן מטרה.

ויש עוד מיומנויות המאורגנות בקטגוריות נוספות...

הרשימות מן הסוג הזה מתרגמות את כל מטרות החינוך למיומנויות. מיומנות פירושה עשיית דבר באופן מהיר ומדויק – באופן יעיל. המושג "מיומנות" מבליע את הערך העליון של הכלכלה – יעילות. הבוגר הרצוי של מערכת חינוך המונחית על ידי האידאה של "מיומנויות המאה ה-21" הוא עובד ידע יעיל המשרת מערכת כלכלית יעילה.

המושג "מיומנויות" השתלט על מושגים שהם אינם מיומנויות ואינם יכולים להצטמצם אליהן. למשל חשיבה ביקורתית: זאת לא מיומנות; חשיבה ביקורתית היא תכונה אינטלקטואלית הנובעת מהשקפת עולם ומידע מעמיק של הנושא המבוקר. גם שיתוף אינו מיומנות או סדרה של מיומנויות. שיתוף הוא תכונה פסיכולוגית התלויה בהשקפת עולם דיאלוגית. בלחצו של השיח החינוכי הכלכלי-המחברת הפכו כל האיכויות שהחינוך חותר אליהן למיומנויות – מיומנויות חברתיות, מיומנויות רגשיות, מיומנויות מוסריות...

החינוך כסוציאליזציה השתלט על שדה החינוך. והחינוך כסוציאליזציה הוא בקושי חינוך; הוא סוג של הכשרה. הסוציאליזציה מכשירה צעירים להשתלבות בתפקידים חברתיים (roles) ובתפקידים מקצועיים (professions). היא מלמדת אותם להיות "אזרח", "מפרנס", "הורה", "פטרייט", "צרכן תרבות" וכדומה, וגם – מהנדס תכנה או רופא שיניים או עורך דין וכדומה. החינוך המכשירני הזה (תרתי משמע), שנתפס פעם כחינוך נחות, כחינוך להמונים, השתלט על השיח והעשייה החינוכיים והפך כמעט לאפשרות יחידה.

כיצד קרה שהחינוך כסוציאליזציה השתלט על החינוך והפך לאפשרות יחידה כמעט:

יש לכך סיבות רבות. ביניהן:

1. מערכת החינוך ממומנת ומנוהלת על ידי המדינה; המדינה רוצה חברה וכלכלה חזקות, אזרחים ועובדים מתפקדים; בעל המאה הוא בעל הדעה.
2. המדינה לא לבד; גם התלמידים רוצים חינוך מחברת, חינוך שיכשיר אותם להיות עובדי ידע מיומנים, סטארטפיסטים בדרך לאקזיט מוצלח או בעלי מקצועות יוקרתיים אחרים.
3. הכשרת עובד ידע מיומן היא קלה יחסית. מיומנויות ניתנות להגדרה, להקניה ולהערכה. הוראת מיומנויות מבוססת על הדגמה, הלמידה שלהן מבוססת על תרגול וההערכה שלהן – על מדידה כמותית. הוראת מיומנויות מציגה תפוקות ברורות והיא ניתנת למשטור ולפיקוח.
4. בתי הספר בנויים לחינוך כסוציאליזציה: ההוראה הסמכותית, הלמידה הצייתנית, ההערכה המסכמת, חלוקת הזמן והחלל המוגדרת והמגודרת – הכול ערוך לחברות (לחברה שכבר אינה קיימת).
5. החינוך כסוציאליזציה הוא קונצנזוס. רוב ההורים רוצים שהילד יהיה "הייטקיסט" או רופא או מהנדס או בנקאי. בתי הספר אינם מלמדים אותו להיות כזה אבל נותנים לו תעודה שתאפשר לו להיות כזו. מערכת החינוך, יותר ממערכות אחרות, תלויה בהסכמה חברתית, ברצונם הטוב של ההורים; אסור להחריד הורים מרצם.
6. החברה הישראלית היא חברה סקטוריאלית. קשה לה להסכים על חינוך כאקולטורציה המונחה על ידי ערכים אחידים. על יעדים תועלתניים מקדמי קריירה קל להסכים. תכנית הליבה, למשל, היא בעיקרה כזו – הוראת "שפות" לצורך השתלבות בשוק העבודה; על מצע של ערכים משותפים בחברה מקוטבת לא ניתן להסכים.
7. החברה הישראלית היא חברה מאוימת – חברה המוקפת אויבים אמיתיים ומדומיינים. חברה כזו אינה יכולה לאפשר חינוך כאינדיבידואליזציה, חינוך המגדל יחידים החותרים למימוש עצמי. החברה שלנו היא עדיין חברה מגויסת (עם הרבה משתמטים).
8. שני ה"חינוכים" האלטרנטיביים – האקולטורציה והאידיבידואליזציה – אבדו את הסיפור שלהם ואינם מסוגלים "לתת פייט" אפקטיבי לסוציאליזציה. הקפיטליזם המאוחר והפוסט-מודרניזם החלישו את הנרטיב שלהם. הקפיטליזם המאוחר השליט את דפוס החשיבה הכלכלי-תועלתני על מכלול החיים, והפוסט-מודרניזם "הרס" את האמונה בשילוש הקדוש של האקולטורציה – האמיתי, הטוב והיפה (דה-קונסטרוקציה של מטא-נרטיבים), ואת מושג הסובייקט החיוני לאידיבידואליזציה ("מות הסובייקט").

מסיבות אלה ואחרות החינוך כסוציאליזציה הוא חינוך מנצח.

אבל כאשר מסתכלים על בתי הספר שלנו, לא רואים שם חינוך סוציאליזטורי: לא מייצרים שם "הון אנושי" ולא מלמדים שם את "המיומנויות של המאה ה-21". תכנית הלימודים היא אקולטוריסטית בעיקרה – היסטוריה, ספרות, אמנות ומדעים "טהורים". אז מדוע לזרוע בהלה? אשיב על כך בתזה מספר 4.

4. **יחסים בין המדינה לחינוך אינם תקינים**: האם החינוך שהמדינה כופה, חינוך שנותן עדיפות לפרדיגמה פדגוגית אחת, לסוציאליזציה, אמנם ניצח? כן ולא.

"כן" – משום שהחינוך כסוציאליזציה הוא הדומיננטה של מערכת החינוך שלנו. הוא מלמד ידע, מיומנויות והרגלים, שבאים לעזור לתלמידים להשתלב בתפקידים חברתיים ומקצועיים. גם תכנית הלימודים האקולטוריסטית לכאורה כפופה להגיון הסוציאליזטורי – מלמדים ספרות, אמנות ומדעים "טהורים" אך למטרת בחינות בית ספריות ובחינות בגרות. המטרה אינה הרחבת אופקים, הבנה מעמיקה של העולם ושל "עצמי", טיפוח הסקרנות וחשיבה עצמאית, אלא ציונים ותעודות המאפשרים "להתקדם" בחיים. גם, ובעיקר, תכנית הלימודים הסמויה היא כולה סוציאליזציה: הוראת הימ"מ (המורה יוזם, התלמיד מגיב, המורה מעריך), ההערכה הממיינת, ארגון הידע לצורך אחסון בזיכרון ומחזור בבחינות ועוד – כולם מיועדים ליצירת אזרח ועובד ממושמע.

ו"לא" – החינוך המחברת של המדינה אינו חינוך מנצח; הוא חינוך שמביס את עצמו. הוא אינו מכשיר ביעילות את עובדי הידע של העתיד. יש לכך שתי סיבות עיקריות:

1. החינוך כסוציאליזציה אינו הולך עם ההיגיון הפדגוגי שלו באופן ישיר וישר. הוא אינו מגדיר את התפקידים החברתיים והמקצועיים של העתיד ומכשיר לקראתם. בתי הספר הם אקלקטים ומניפולטיביים ואינם מבצעים סוציאליזציה הוגנת ויעילה.
2. בתי הספר כמוסדות סוציאליזציה מכשירים לבתי החרושת של המאה ה-19; לעבודה צייתנית ומטומטמת על קווי הייצור. הם אינם יודעים כיצד להכשיר "עובדי ידע", עובדים היודעים לאתר, לעבד, ליישם, לבקר וליצור ידע. סוציאליזציה לכלכלת הידע מחייבת בתי ספר מסוג חדש. אם כבר חינוך כסוציאליזציה – אז סוציאליזציה חכמה, תכליתית, מעודכנת.

ניצחון החינוך הפוליטי, השתלטות המדינה על החינוך, מזיקה אפוא למדינה. זהו ניצחון פירוס שמחברת את הצעירים לחברה ולכלכלה של העבר. ובוודאי ש"הניצחון" הזה מזיק לחינוך: הוא משמר רק פרדיגמה אחת שלו, ומדכא שתי פרדיגמות שהן מלהיבות יותר ומעוררת השראה.

5. **יחסים תקינים בין המדינה לחינוך**: מדינה המכוננת יחסים תקינים עם החינוך מאפשרת לשלוש הצורות שלו לבוא לידי ביטוי עשיר ומלא.

את הסוציאליזציה היא הופכת להכשרה למקצועות יוקרה מובילים – לרפואה, למשפטים, לבנקאות, למחשבים וכדומה. בתי הספר לא מלמדים את המקצועות האלה כמו שנהוג במוסדות ההכשרה לבוגרים; הם מלמדים אותם באופן מחנך – מלמדים דרכם ובאמצעותם סוגיות פילוסופיות, פסיכולוגיות, היסטוריות וסוציולוגיות רלוונטיות. בתי ספר מחברתים כאלה ימשכו תלמידים בעלי "מנטליות אינסרומנטלית", כאלה ששואלים את השאלה הלגיטימית "מה יצא לי מזה?". הם ייצרו את האליטה המקצועית שלנו.

מדינת חינוך נאורה מעודדת את שיקום הנרטיב האקולטוריסטי ומקימה בתי ספר אקולטוריסטים לא אפולוגטיים ("גם אנחנו תורמים לשוק העבודה ולחוסן הלאומי..."); בתי ספר שמייחסים ערך פנימי לתחומי הדעת והאמנות שאותם הם מלמדים. בתי ספר כאלה ימשכו

תלמידים בעלי "מנטליות אינטלקטואלית"; תנו להם בעיה מעניינת והם מסתערים עליה בלי חשבון של "מה ייצא לי מזה?". בתי הספר האלה ייצרו את האליטה התרבותית והמחקרית שלנו. מדינת חינוך נאורה תומכת גם בשיקום הנרטיב האידיבידואציוני. הסיפור של המימוש העצמי – חטף אמנם מכות קשות לאחרונה, אבל יש לו תוקף. גם למושגים ולערכים של החינוך הזה – למידה באמצעות התנסות, אוטונומיה אישית, אותנטיות, יש תוקף. חינוך מהסוג הזה עשוי למשוך תלמידים בעלי "מנטליות אוטונומית", כאלה שנוטים לנהל את חייהם בעצמם ולהעביר כל מחשבה ורצון דרך "מוקד הערכה פנימי". בתי הספר האלה ייצרו את האליטה היצירתית והביקורתית שלנו ואת החלופות לחיי ה"מיין סטרים".

בתי הספר האלה, המשקפים שלוש פרדיגמות חינוכיות שונות, קיימים בשטח. אני לא קורא למדינה ולמשרד החינוך לממש איזו אוטופיה; רק להפוך את מה שהתהווה באופן סטיכי וקיים באופן מקרי למדיניות מתוכננת שתבנה לכל חינוך מסגרת הולמת ותעצים אותו.

לסיכום: המדינה בחתירתה לכוח השתלטה על החינוך ורתמה אותו לטובת עוצמתה, בעיקר לכלכלתה. אך בתי הספר החרושתיים של המדינה אינם יכולים להכשיר עובדי ידע לכלכלה הגלובלית. כדי להכשיר עובדי ידע לכלכלה הגלובלית, על המדינה להקים בתי ספר חדשים. לצד בתי הספר המחברתיים החדשים, על המדינה לטפח בתי ספר מתרבתים ומייחדים חדשים, בתי ספר שאינם מביאים לה תועלת ישירה ואף מאתגרים אותה. אבל המדינה לא "פראירית"; היא לא תשקיע בבתי ספר "חסרי תועלת" כאלה. הורים ואנשי חינוך יכולים לאלץ אותה לעשות זאת, אך לשם כך עליהם לחלץ עצמם מאחיזתו של החינוך המכשירני, לשקם את הנרטיבים של ה"חינוכים" החלופיים ולהכניס אותם "בגדול" למערכת החינוך שלנו.